

Piotr ROSZAK, *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2015, ss. 317. ISBN: 978-83-231-3342-1.

Książka ks. Piotra Roszaka, profesora Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Uniwersytetu Nawarry w Pampelunie w Hiszpanii, jest pierwszą publikacją we współczesnej polskojęzycznej literaturze naukowej podejmującą w sposób monograficzny problematykę związaną z historią, kulturą i liturgią Mozarabów. W Polsce, poza bardzo wąskim gronem badaczy, Mozarabowie pozostają praktycznie w ogóle nieznani. Z tym większym więc zainteresowaniem i uznaniem należy przyjąć książkę ks. Piotra Roszaka.

Jak zaznaczył sam Autor we wprowadzeniu do książki, Mozarabowie są do dziś otoczeni nimbem tajemniczości, są wciąż postrzegani jako „niespokojna mniejszość” i okreśłani jako „reszta” (z całym teologicznym „bagażem” tego terminu), jako „pozostałość” po dawnej świetności chrześcijańskiego Królestwa Wizygotów, która ocalała po panowaniu arabskim, które rozpoczęło się w VIII wieku. Pozostawili po sobie „dyskretne ślady” – zwłaszcza w architekturze, kaligrafii i liturgii – które, choć nie mówią wszystkiego, to jednak mówią bardzo wiele o ich codziennym życiu i liturgicznej wrażliwości (por. s. 17).

Izolacja, z jaką Mozarabowie spotkali się już po zakończeniu dominacji muzułmańskiej na Półwyspie Iberyjskim (spowodowana przez różne, często bardzo złożone przyczyny: polityczne, kulturowe i doktrynalne; te ostatnie niekiedy sięgały czasów jeszcze sprzed inwazji arabskiej, czyli epoki wizygockiej), praktycznie doprowadziła do zniknięcia Mozarabów z mapy kulturowej chrześcijańskiej Hiszpanii, a liturgia przez nich sprawowana zaczęła – między innymi w wyniku podjętej w XI stuleciu romanizacji – popadać w zapomnienie. Ratunkiem dla niej okazała się interwencja i reforma kardynała F.J. de Cisnerosa na przełomie XV i XVI stulecia.

Kolejnym, niezwykle ważnym, wręcz przełomowym etapem w przywracaniu rytu hiszpańsko-mozarabskiego była jego odnowa dokonana po II Soborze Watykańskim. Jej uwieńczenie to promulgacja odnowionego *Missale Hispano-Mozarabicum* – księgi, której edycja z lat 1991-1995 stała się przedmiotem teologiczno-liturgicznej analizy dokonanej przez Autora omawianego opracowania.

Liturgia hiszpańsko-mozarabska dotarła do nas w dwóch tradycjach, nazwanych przez Jordi Pinella, zmarłego w 1997 r. profesora Papieskiego Instytutu Liturgicznego św. Anzelma w Rzymie, jednego z najwybitniejszych znawców liturgii mozarabskiej, „tradycją A” (tarragońsko-kartagińską lub „manuskryptów”) oraz „tradycją B” (betycką lub „drukowaną”). Pierwsza z nich została uratowana przez wielkiego benedyktyńskiego uczonego M. Ferotina, a druga została odtworzona w księgach kardynała F.J. de Cisnerosa i kardynała F.A. de Lorenzany, a potem zebrana – wraz z przypisami A. Lesleya – w *Patrologia Latina* J.P. Migne’a. W posoborowym Mszału Hiszpańsko-Mozarabskim, który stał się przedmiotem analizy ks. P. Roszaka, obydwie te hiszpańskie rodziny liturgiczne ocalono, umieszczając je w alternatywnym układzie lat parzystych i nieparzystych. W ten sposób Mszał stał się kompletnym źródłem twórczości liturgicznej Kościoła Hiszpańskiego z przełomu VI i VII stulecia po Chrystusie (por. s. 12).

Omawiane studium ks. Piotra Roszaka „wpisuje się – jak to ocenił w przedmowie do książki ks. Juan Miguel Ferrer y Grenesche, kanonik mozarabski Prymasowskiej Archikatedry w Toledo i podsekretarz watykańskiej Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów – w najnowsze badania i przyczynia do odkrycia teologicznego i duchowego bogactwa Mszału Hiszpańsko-Mozarabskiego, odnowionego po Soborze Watykańskim II” (s. 11). Studium ks. P. Roszaka, „poprzez głęboką analizę argumentacyjną opartą na Mszału, prezentuje całościową wizję wiary w Jezusa Chrystusa, właściwą dla tradycji hiszpańskiej” (s. 11).

Choć zasadniczym celem książki – jak zaznaczono w podtytule – jest ukazanie chrystologii rytu hiszpańsko-mozarabskiego (i temu zagadnieniu wprost poświęcono drugą część rozprawy), to jednak ze względu na przedstawiony w niej szeroki, historyczno-kulturowy kontekst ewoluowania tradycji i liturgii mozarabskiej, publikacja stanowi interdyscyplinarne opracowanie skierowane do historyków i teologów wielu specjalności. Bez wątpienia może stać się cenną pomocą dla liturgistów zajmujących się i historią liturgii, i teologią liturgiczną, dla dogmatyków i teologów fundamentalnych, dla historyków Kościoła oraz historyków architektury i sztuki sakralnej, a także dla biblistów i teologów duchowości.

Po napisaną z erudycją publikację ks. Piotra Roszaka powinni sięgnąć wszyscy, którzy szukają kulturowych korzeni Europy, próbując zrozumieć tożsamość naszego kontynentu. To przecież w dużej mierze dzięki Mozarabom do średniowiecznej i renesansowej, łacińskiej Europy dotarło dziedzictwo myśli islamskiej. Historia zacytowała koło. „Dziedzictwo starożytności – zauważa ks. Roszak – zostało ocalone przez syryjskich chrześcijan tłumaczących na arabski dzieła Arystotelesa i innych filozofów, aby potem przez Mozarabów, działających w translatoriach Toledo wraz z Muzułmanami i Żydami, powrócić w obręb myśli chrześcijańskiej do Europy Zachodniej” (s. 25).

Opracowanie składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza z nich stanowi kontekst i podstawę zrozumienia drugiej. W pierwszej części Autor nakreśla historię i przybliża hermeneutykę chrystologiczną (jak ją nazwał) liturgii hiszpańsko-mozarabskiej;

w drugiej przedstawia już samą chrystologię mozarabską wyłaniającą się z euchologii Mszału.

Obydwie części rozprawy poprzedza wprowadzenie (s. 17-27), w którym Autor – oprócz wstępnego wyjaśnienia podstawowych kwestii terminologicznych i metodologicznych oraz zarysowania *status questionis* podjętej problematyki – przybliży polskim czytelnikom, kim byli Mozarabowie, i dlaczego ich wiarę oraz średniowieczną kulturę i teologię wyróżniał swoisty „etos dyskrecji” (jak to określił H. Urs von Balthasar), wciąż pozostający także istotnym rysem mozarabskiej euchologii. Euchologię tę można nazwać świadkiem zarówno wiary i religijności, jak też dramatycznej sytuacji społeczno-politycznej Mozarabów. Mimo ucisku i dyskryminacji nie utracili oni nadziei i wiary w Bożą Opatrzność. „Boże, który zechciałeś, aby Twój Kościół wzrastał pośród przeciwności – zwracali się w jednej z kolekt do Stwórcy – pokonaj pychę tych, którzy przeciw niemu występują, i spraw, aby poddali się jedności Twej prawdy” (s. 23).

Część pierwsza opracowania została zatytułowana „Liturgia mozarabska: historia i hermeneutyka chrystologiczna” (s. 29-143).

Autor próbuje w niej najpierw rozwikłać meandry terminologiczne odnoszące się do samego określenia „Mozarab” (s. 31-34), a następnie – w rozdziale pierwszym tej części pt. „Mozarabowie i ich liturgia” (s. 35-79) – przedstawia źródła rytu mozarabskiego (jego genezę, tradycje liturgiczne, ewolucję i kolejne reformy), sytuację chrześcijan w czasach dominacji islamu na Półwyspie Iberyjskim (liturgię chrześcijańską, procesy arabizacji i islamizacji kulturowej i religijnej, stan izolacji oraz organizację prawną wspólnot mozarabskich), problem języka liturgii hiszpańskiej i liturgicznej tożsamości Mozarabów.

Rozdział drugi nosi tytuł „Mozarabska przestrzeń sakralna” (s. 81-103). Ks. Roszak podejmuje w nim problematykę potrójnej struktury przestrzeni celebracyjnej świątyń mozarabskich i ich orientacji kosmologicznej oraz próbuje dokonać symbolicznej i alegorycznej interpretacji owej przestrzeni.

Rozdział trzeci pt. „Hiszpańsko-mozarabska chrystologia liturgiczna” (s. 105-143) to z kolei próba ukazania mozarabskiego rozumienia liturgii jako *arcanum Christi* oraz jako *locus christologicus*, z uwypukleniem zagadnienia anamnezy w liturgii mozarabskiej jako kluczowego problemu całej liturgii chrześcijańskiej. W rozdziale trzecim zaprezentowano również strukturę mozarabskiej celebracji Eucharystii oraz krótką charakterystykę euchologii hiszpańskiej.

Część druga – bezpośrednio odnosząca się do podtytułu całego opracowania – otrzymała tytuł „Chrystologia mozarabska” (s. 145-249). „Liturgiczna nadzieja Mozarabów – wyjaśnia Autor – opiera się na Chrystusie. Ku niemu grawituje cała euchologia, która dostrzega, że prawdziwe oparcie dla człowieka stanowi Jego [Chrystusa] tajemnica paschalna, będąca paradygmatem egzystencji wezwanej do nieustannego ‘przechodzenia’ w nowe życie. Sens bycia chrześcijaninem to odkrycie definitywności Chrystusa i przyjęcie otwierającej się przed wiernym nadziei: dokonanego już

odkupienia i pozostającego 'jeszcze' czasu świadectwa. W konsekwencji jest to chrystologia, która nasycy specyficzny dla Mozarabów projekt duchowy: obrona przynależności do Chrystusa, który jest Pełnią, Pośrednikiem i Wyzwolicielem" (s. 147).

W celu poprawnej lektury chrystologicznego przesłania eucharystii Autor w rozdziale pierwszym drugiej części opracowania, noszącym tytuł „*Sitz im Leben* chrystologii mozarabskiej” (s. 149-179), skupia uwagę na sporach chrystologicznych, które polaryzowały wspólnotę mozarabską i które w znaczący sposób wpłynęły na treść mozarabskiej anamnezy liturgicznej, a zatem i na treść modlitw zawartych w Mszałe. W kolejnych akapitach (skoncentrowanych wokół zagadnień: Jezus czy Mahomet? Chrystus wyzwajający z „zamętu”; antropologia liturgiczna rytu hiszpańsko-mozarabskiego: człowiek ukształtowany przez Słowo; kontrowersje chrystologiczne doby wizygocko-mozarabskiej; wpływy chrystologii afrykańskiej i wschodniej: w stronę „źródła” chrystologii mozarabskiej) ks. Roszak wykazuje, że „chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego to żarliwy chrystocentryzm” (s. 150). Świadczy o nim także fakt, że w liturgii mozarabskiej o wiele częściej, niż na przykład w liturgii rzymskiej, Adresatem modlitw jest Chrystus (w rycie rzymskim modlitwy są skierowane przede wszystkim do Boga Ojca).

Rozdział drugi – zgodnie z nadanym mu tytułem „Chrystologia systematyczna rytu hiszpańsko-mozarabskiego” (s. 18-215) – ma na celu ujęcie misterium Chrystusa w duchu teologii systematycznej. Analiza eucharystii prowadzi Autora do określenia – w jej świetle – boskiej i ludzkiej tożsamości Chrystusa i konsekwentnie do zdefiniowania Jego misji odkupieńczej. Ks. Roszak przedstawia także tytuły chrystologiczne zawarte w anaforach mozarabskich oraz dokonuje syntetycznej prezentacji głównych tematów chrystologicznych.

Rozdział trzeci poświęcono odkrywaniu misterium Chrystusa w poszczególnych obchodach roku liturgicznego, co Autor nazwał „chrystologią kultyczną” („Chrystologia kultyczna w kontekście roku liturgicznego”; s. 217-249). „Rok liturgiczny – zauważa ks. Roszak – nigdy nie miał dla rytu hiszpańskiego charakteru zamkniętego cyklu, lecz wyrażał troskę o sakramentalną pełnię misterium” (s. 217). W celebracjach *circuli anni* Syn Boży jawi się jako: „Chrystus oczekiwany” (adwent), „Chrystus narodzony” (okres Bożego Narodzenia), „Chrystus wydany” (okres Wielkiego Postu), „Chrystus cierpiący i uwielbiony” (Triduum Paschalne i okres wielkanocny) oraz „Chrystus poznawany” (okres zwykły).

Całość publikacji wieńczy zakończenie zatytułowane „*Memoria mozarabica*: w stronę głównych rysów duchowości hiszpańsko-mozarabskiej” (s. 251-262). Jak nietrudno się domyślić, Autor dokonuje w nim adaptacji treści teologiczno-liturgicznych zaprezentowanych w książce na grunt teologii duchowości. Wyjaśnia więc, co w życiu duchowym Mozarabów oznaczało „bycie w mniejszości” i na czym polegała ich „duchowość pasyjna”. Przedstawia także aktualność „apologetyki mozarabskiej”.

Opracowanie uzupełnia krótka charakterystyka ksiąg liturgicznych rytu hiszpańsko-mozarabskiego (s. 265-268) oraz formularz Mszy świętej „*In exaltatione*

S. Crucis” wraz z odnośnymi częściami stałymi i czytaniem oraz tłumaczeniem na język polski dokonany przez Autora (s. 269-392). Teksty te zostały przygotowane z okazji celebracji Eucharystii w rycie hiszpańsko-mozarabskim 16 maja 2014 r. w kaplicy Wyższego Seminarium Duchownego w Toruniu podczas II Międzynarodowego Sympozjum Teologicznego „Wiara i kultura: kulturowa hermeneutyka i rekonfiguracja”, zorganizowanego przez Wydział Teologiczny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Reasumując, należy stwierdzić, że wykorzystane przez Autora metody i techniki hermeneutyki liturgicznej pozwoliły mu na wydobycie z mszalnych formuł modlitewnych przebogatej w treści chrystologii, na czele z – tak ważną zwłaszcza w okresie niewoli – mozarabską teologią męczeństwa i Chrystusowego krzyża. Przedstawienie chrystologii mozarabskiej w szerokim kontekście religijnym, teologicznym, społecznym i politycznym daje możliwość lepszego jej zrozumienia, jak również lepszego zrozumienia samego fenomenu mozarabizmu. Zaproponowanie takiego sposobu narracji jest niewątpliwie jedną z głównych – obok wielu innych, formalnych i merytorycznych – zalet książki.

Ks. Daniel Brzeziński
Katedra Teologii Praktycznej
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Aleksander SCHMEMANN, *Liturgia śmierci i kultura współczesna*, przekład Jarosław Charkiewicz, Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna 2015, ss. 160. ISBN: 978-83-60311-96-7.

Tematyka śmierci, umierania, liczne wątki tanatologiczne oraz związane z nimi obrzędy i zwyczaje stanowią zagadnienia aktualne w każdym czasie. Śmierć jest nieodłącznym elementem życia ludzkiego i od początku człowiek musiał się z nią mierzyć, pozostawiając część swoich wątpliwości i pytań nieprzekraczalnej poznaniu ludzkiemu Tajemnicy. Śmierć na początku była czymś naturalnym i zwyczajnym, była oczekiwanym zakończeniem działań człowieka na ziemi. Nie miała też jedynie wymiaru indywidualnego, ale wywierała wpływ na całą społeczność, naruszała jej strukturę i jednocześnie reintegrowała. Dlatego lokalna wspólnota brała udział w obrzędach – najpierw w liturgii domowej, a potem z udziałem kapłana. Przez nie wyrażała swoją wiarę, że „życie Twoich wiernych, o Panie, zmienia się, ale się nie kończy”.

Taki model śmierci, bliskiej i pojmowanej jako część ludzkiej egzystencji, dziś już prawie nie istnieje. Śmierć odpycha, przeraża i niepokoi, dlatego – jak pisze w przedmowie do recenzowanego dzieła Siergiej Czapnin, redaktor „Czasopisma Patriarchatu Moskiewskiego” – „człowiek pragnie ukryć się przed nią lub przynajmniej znaleźć